به نام خداوند جان و خرد

داند از جان مرد موسیقی‌شناس
لحن موسیقیِّ خلقت را سپاس

(فریدالدین عطار نیشابوری)

پیوند شعر
و
موسیقی آوازی

نوشته‌ی
حسین دهلوی

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور
تهران ۱۳۹۵

برای همسر مهربانم سوسن و فرزندان عزیزم مهرنوش، هاله و هومن که زندگی فرهنگی مرا با همه کمبودها و مشکلاتش پذیرفتند و نیز برای آهنگسازان علاقه‌مندی که مایل‌اند بر شعر شیوای فارسی قطعات آوازی تصنیف کنند.

حسین دهلوی
تهران، دی‌ماه ۱۳۷۸

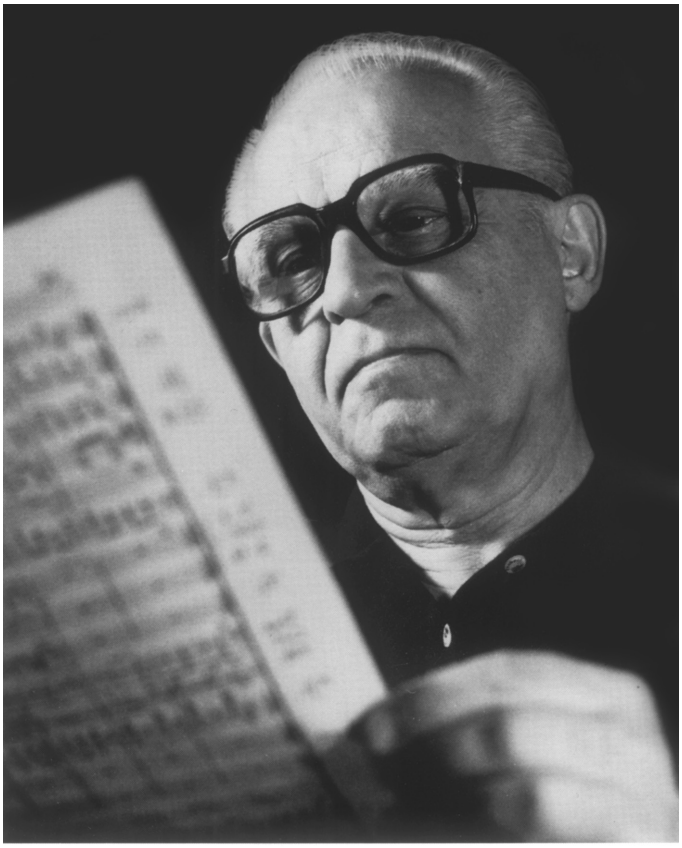

عکس : مهرداد دفتری

استاد حسین دهلوی در سال ۱۳۰۶ در تهران متولد شد و از یازده سالگی موسیقی را نزد پدرش آغاز کرد. دیگر استادانش در زمینه‌ی موسیقی ایرانی، ابوالحسن صبا و در زمینه‌ی آهنگسازی، حسین ناصحی و توماس کریستین داوید (استاد اتریشی) بودند. وی فارغ‌التحصیل رشته‌ی آهنگسازی از هنرستان عالی موسیقی است و نیز چندی برای ادامه‌ی مطالعه و کسب تجربه‌ی بیشتر به آلمان و اتریش سفر کرده است. بعد از درگذشت استاد صبا (در سال ۱۳۳۶) رهبری ارکستر شماره‌ی یک هنرهای زیبا (که بعدها ارکستر صبا نامیده شد) به وی واگذار شد. از سال ۱۳۴۷ نیز ارکستر ایرانی تالار رودکی را تشکیل داد که فعالیت آن تا چند سال ادامه داشت.

از زمانی که نخستین تصنیفات خود را در زمینه‌ی موسیقی ایرانی آغاز کرد، ضمن استفاده از گروه سازهای آرشه‌ای و برخی از سازهای بادی، تعدادی از سازهای ایرانی را نیز به‌طور مستقل به‌عنوان «گروه سازهای مضرابی» در آثار خود به‌کار برد و جایگاه ویژه‌ای را به این گروه از سازهای ملی اختصاص داد و حاصل همین تجربیات بود که بعدها انگیزه‌ی اصلی تشکیل «ارکستر مضرابی» برای او شد.

دهلوی کنسرت‌های مختلفی را با ارکسترهای یادشده در دانشگاه‌ها، تالارهای مختلف تهران و بعضی شهرستان‌ها و نیز برخی از کشورهای همجوار اجرا کرده است. همچنین از افتتاح تلویزیون ایران (۱۱ مهرماه ۱۳۳۷) تا چند سال برنامه‌های مختلفی را در این رسانه‌ی همگانی

اجرا کرده است.

از مهرماه ۱۳۳۶ به دعوت زنده‌یاد روح‌الله خالقی، تدریس برخی از دروس موسیقی را در هنرستان موسیقی ملی به‌عهده گرفت و از شهریورماه ۱۳۴۱ نیز به ریاست همین هنرستان منصوب شد که تا اوایل سال ۱۳۵۰ فعالیت او در این زمینه ادامه داشت. در این مدت شاگردان بسیاری پرورش یافتند که تعدادی از آن‌ها هم‌اکنون از چهره‌های خوب و شناخته شده‌ی موسیقی ایران هستند و برخی دیگر نیز در خارج از کشور به فعالیت‌های هنری مشغولند.

دهلوی تاکنون قطعات مختلفی را در زمینه‌ی موسیقی ملی و محلی ایران برای ارکستر، آواز و ارکستر، سازهای تکنواز به‌همراهی ارکستر و نیز همنوازی برخی از سازهای ایرانی تصنیف و تنظیم کرده است. از دیگر آثار وی در زمینه‌ی موسیقی داستانی، اپرای *خسرو و شیرین* (با نگاهی به داستان نظامی گنجوی)، *بیژن و منیژه* (براساس شاهنامه‌ی فردوسی) و اپرای *مانا و مانی* است که به مناسبت سال جهانی کودک (۱۹۷۹) تصنیف نموده و تاکنون به علت فراهم نبودن امکانات، به اجرای صحنه‌ای درنیامده است. ضمن این‌که در خردادماه ۱۳۷۹ بخش موسیقی‌سازی این اپرا به همت و رهبری هنرمند ایرانی، علی رهبری به‌وسیله‌ی ارکستر فیلارمونیک اسلواکی، در شهر براتیسلاوا اجرا و ضبط شده است.

تاکنون دو نوار از تصنیفات این آهنگساز منتشر شده است: *آثاری از حسین دهلوی* که شامل ۹ قطعه از ساخته‌ها و تنظیم‌های او در زمینه‌ی کارهای جمعی موسیقی ملی است و نوار دیگری به‌نام *گزیده‌هایی از موسیقی داستان بیژن منیژه* است که به‌وسیله‌ی ارکستر سمفونیک رادیو وین اجرا و ضبط شده است.

از جمله دیگر کارهای وی، کوشش در تهیه و تدوین نخستین کتاب آموزش تمبک‌است‌که در دهه‌ی چهل با همکاری حسین تهرانی و تنی چند از دیگر معلمان و استادان هنرستان موسیقی ملی به انجام رسید. او در تدوین نخستین کتاب آموزش ساز قانون هم‌کاری داشت و تهیه و تدوین مجموعه‌هایی را برای کودکان نیز به‌عهده داشته است. آخرین کار او کتاب حاضر است.

از دهلوی تاکنون ۲۰ اثر در زمینه‌ی همنوازی برخی از سازهای ایرانی و قطعات مختلف ارکستری به چاپ رسیده است و تعداد دیگری را نیز دردست اقدام دارد. آخرین کوشش او در زمینه‌ی کارهای جمعی موسیقی ملی، پایه‌گذاری «ارکستر مضرابی است» که با همکاری ۶۶ نفر از نوازندگان سازهای مضرابی ایرانی تشکیل شد و در سال ۱۳۷۲ به صحنه رفت.

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

فهرست

پیش‌گفتار ۱۳

سرآغاز ۱۷

گفتار یکم

روش‌های پیوند شعر و موسیقی آوازی ۱۹

گفتار دوم

ریتم ۲۳

حروف متحرک و ساکن (مصوت و صامت) ۲۳

هجا ۲۵

انواع هجا ۲۶

۱. هجای کوتاه ۲۶

۲. هجای بلند ۲۶

۳. هجای کشیده ۲۷

۴. هجای کشیده‌تر ۲۹

مصوت مرکب ۲۹

«ای» کوتاه ۳۰
خلاصه ۳۱
گفتار سوم
آوانویسی کلام و اشعار موسیقی آوازی ۳۳
توضیحات ۳۷
گفتار چهارم
برابریابی وزن کلام در موسیقی آوازی ۴۷
برابریابی ریتم موسیقایی مواردی از گفتار پیشین ۵۰
برابریابی ریتم کلماتی که با مصوت مرکب به کار می‌روند ۵۶
نشانه‌های هجا ۵۷
به کارگیری هجای کوتاه بجای هجای بلند ۵۹
به کارگیری هجای بلند +کوتاه بجای هجای کشیده ۶۳
یادآوری ۶۸
کاربرد «ای» کوتاه در توالی کلمات ۷۰
کاربرد کوتاهِ مصوت «او» در توالی کلمات ۷۲
گفتار پنجم
میزان‌بندی ریتم اشعار کلاسیک فارسی ۷۵
کاربرد میزان دوضربی ترکیبی ۸۷
چند نمونه در وزن‌های دیگر دوضربی ترکیبی ۸۸
آمیزه‌ای از میزان $\frac{6}{8}$ و $\frac{3}{4}$ ۹۰
نمونه‌های دیگری از دوضربی ترکیبی ۹۲
چند نمونه در وزن‌هایی نزدیک به ریتم موسیقایی پیشین ۹۵
گفتار ششم
میزان‌بندی‌های مختلف برای یک شعر ۱۰۳
اندکی پیچیدگی در ریتم و میزان‌بندی برخی اشعار ۱۲۰
کاربرد سکوت ۱۳۰
مستزاد ۱۳۱

چند نمونه از ریتم‌های شعر کلاسیک فارسی ۱۳۲

گفتار هفتم

تکیه‌ی کلمه ۱۳۷

روش به کارگیری تکیه‌ی کلمات فارسی در نغمه‌های آوازی ۱۴۱

تکیه‌ی اصلی کلمات ۱۴۵

جایگاه تکیه در توالی کلمات ۱۴۶

تکیه‌ی ملایم کلمات ۱۴۸

کاربرد تکیه‌ی ملایم کلمات در موارد مختلف ۱۴۸

گفتار هشتم

چگونگی کاربرد تکیه‌ی کلمات در جمله‌های آوازی ۱۵۳

جابه‌جایی نادرست تکیه‌ی کلمات شعر ۱۶۰

نمونه‌ی دیگری از جابه‌جایی نادرست تکیه‌ی کلمات شعر ۱۶۱

توصیه ۱۶۲

اشاره به یک نکته ۱۶۲

گفتار نهم

تأکید ۱۶۵

روش به کارگیری تأکید در ملودی‌های آوازی ۱۶۷

تکرار کلمه ۱۶۹

گفتار دهم

موقعیت تکیه‌ی کلمات در آواز گروهی ۱۷۱

گفتار یازدهم

نگاهی به موسیقی آوازی کودکان ۱۸۳

گفتار دوازدهم

مواردی درباره‌ی آواز و کلام ۱۹۵

گفتار سیزدهم

سخت‌گفتاری برخی کلمات و حروف ۲۰۱

حروف قریب‌المخرج ۲۰۵

گفتار چهاردهم

هماهنگی موسیقی آوازی با مفهوم شعر ۲۰۷

گفتار پانزدهم

غَلت (تحریر) در آواز ایرانی ۲۱۳

گفتار شانزدهم

موسیقی آوازی و شعر نو ۲۱۹

توصیه ۲۲۲

گفتار هفدهم یادآوری‌های گوناگون

نابرابری امتداد مصوت‌های معین ۲۲۳

مصوت‌ها در زبان فارسی ۲۲۵

ریتم‌های گفتاری برخی کلمات ۲۲۶

حرف «ه» در پایان هجاهای ممتد ۲۲۷

جداشدن برخی از هجاها در کلمات ۲۲۹

جایگاه شعر و آواز ۲۳۰

کتابنامه ۲۳۹

پیش‌گفتار

دیرزمانی است که در کار تهیه و تدوین این کتاب هستم تا حاصل سال‌ها تجربه و یافته‌های خود را در زمینه‌ی پیوند شعر و موسیقی آوازی به‌صورت کتابی با توضیحات و مثال‌های لازم برای فرهنگ موسیقی کشور به‌یادگار بگذارم.

به‌جرأت می‌توان گفت در شرایطی که هنوز موسیقی جایگاه علمی و هنری خود را نیافته‌است، نمی‌توان انتظار داشت که موارد وابسته به آن از رشد لازم برخوردار باشد.

موضوع این کتاب از جمله‌مواردی است که در گذشته به‌درستی بر روی آن کار نشده‌است و نمونه‌ی جامعی در اختیار نیست تا بتوان آن را الگو قرار داد و موارد بعدی را بر آن افزود. اگر تلاشی هم شده‌باشد، دست تاریخ، ما را از گذشتگان دور کرده‌است به‌طوری که حتا عنوان این موضوع با باورهای بعضی از موسیقی‌دانان کشورمان غریبه است و برخی تصور می‌کنند شعر و کلام‌را به‌هرشکلی می‌توان‌برای‌موسیقی‌آوازی‌نوشت؛ غافل‌از این که پیوند شعر و موسیقی آوازی متکی بر اصولی است که ناشناخته مانده‌است و اگر تنی چند از دل‌سوختگان این هنر چنین درسی را در برنامه‌ی هنرستان‌های موسیقی و در سال‌های اخیر در برنامه‌ی درسی دانشکده‌ی موسیقی قرار نمی‌دادند، کسی از چندوچون آن ــ تا این اندازه ــ هم آگاه نبود.

شنیده‌بودم زنده‌یاد علی‌نقی وزیری درباره‌ی تلفیق شعر و موسیقی یادداشت‌هایی تهیه کرده‌اند، ولی هرچه جست‌وجو کردم مطلبی نیافتم. در زمان تحصیلم در دوره‌ی عالیِ رشته‌ی آهنگسازی (در هنرستان عالی موسیقی) درسی تدریس می‌شد به‌نام «تلفیق شعر و موسیقی» که آقای دکتر مهدی فروغ (رئیس دانشکده‌ی هنرهای دراماتیک) تدریس آن را برعهده داشتند. ایشان نیز به‌سبب نبودن پیشینه‌ی لازم در این زمینه و نداشتن الگوی مشخص، به‌طور پراکنده مطالبی تهیه می‌کردند، با این‌که در مواردی جای سخن دارد، ولی برای نگارنده مفید بود و مطالبی از ایشان در این کتاب نقل‌قول کرده‌ام.

از سال ۱۳۴۱ که مسئولیت هنرستان موسیقی ملی به‌عهده‌ی نگارنده گذاشته‌شد، این درس طبق اساسنامه‌ی مصوب، جزو مواد درسی سال آخر متوسطه‌ی این هنرستان قرار داشت. چون مدرسی برای آن نیافتم، با توجه به سوابقی که از سال‌ها قبل در این زمینه داشتم، شخصاً تدریس آن را به‌عهده گرفتم و از همان سال ضمن توضیحات شفاهی و تمرینات عملی، اقدام به تهیه‌ی جزوه‌ای در این زمینه کردم که تا حد امکان به‌طور پیوسته و گام به گام هنرجویان را با مطالب این درس آشنا کند. بخش‌هایی از کتاب حاضر بر اساس همان نمونه‌ها و یادداشت‌ها مدون شده و به‌تدریج یافته‌ها و قانونمندی‌های دیگری بر آن افزوده شده‌است.

البته ممکن است تعداد بسیار محدودی کتاب در این زمینه منتشر شده‌باشد که یا نگارنده از آن‌ها بی‌اطلاع است یا از نظر آموزشی، اعتبار و جایگاه لازم را نداشته‌اند. به هر حال باید اضافه کنم که به دلیل نداشتن الگو و آغازین‌بودنِ این روش، هرگز از جست‌وجو و ارائه‌ی موارد لازم در این زمینه کوتاهی نشده‌است.

لازم به ذکر است که هیچ زبانی در دنیا ــ به استثنای اسپرانتو ــ بر اساس دستور ازپیش تدوین‌شده، بین اقوام مختلف رایج نشده و هرکدام پس از سال‌های بسیار که از تداول آن‌ها گذشته‌است، کم‌کم مراحل تهیه و تدوین دستوری آن‌ها آغاز شده‌است.

حال باید بگویم که اندیشه‌ی نگارنده نیز برای تهیه و تدوین کتاب حاضر از حال و هوایی این‌چنین نشأت گرفته‌است. بدین ترتیب که پس از یافتن روشی برای موارد مختلفِ پیوند شعر و موسیقی آوازی و به تجربه گذاشتن آن‌ها، حاصل بیش از چهل سال تجربه‌های عملی خود را در این زمینه گردآوری کرده و قانونمندی‌های به‌دست آمده را در کتاب حاضر ارائه داده‌است.

لازم به یادآوری است برخی از اشعار که نام سراینده‌ی آن‌ها ذکر نشده، اشعاری است که در آن سال‌ها هنرجویان جزو تکالیف خود به‌کار برده‌اند، ولی نامی از سراینده‌ی آن‌ها در اختیار

نداشته‌اند. البته با یاری بعضی از دوستان و استادان اهل ادب نام برخی از شاعران مشخص شد، ولی چون بقیه‌ی آن‌ها نمونه‌های مناسبی برای مطالب مورد نظر بودند، با پوزش از شاعران گران‌مایه، برخی از آن‌ها بدون ذکر نام شاعر در این کتاب آمده‌است.

بخش‌هایی از کتاب حاضر از سال ۱۳۴۲ در برخی از مجلات هنری (مانند *مجله‌ی موزیک ایران*) به‌چاپ رسیده‌است، بدان امید که شاید صاحب‌نظری درباره‌ی مطالب آن اظهارنظر آموزنده‌ای کند؛ ولی باید اشاره کنم که فقط در پاره‌ای موارد با تغییر برخی جملات و پس‌وپیش کردن مطلب ــ بدون ذکر مأخذ ــ برداشت‌هایی از آن‌ها شده‌است.

از اردیبهشت ۱۳۶۳ مصمم شدم ضمن ادامه‌ی مطالعه و تجربه، مطالب تهیه شده را با ارائه‌ی نمونه‌های گسترده به‌صورت کتابی مدون و منتشر کنم تا درحد بضاعت هنری خود خدمتی به فرهنگ موسیقی کشور انجام داده‌باشم. از این رو لازم دانستم در زمینه‌های مرتبط با این رشته (مانند ادبیات، عروض، زبان‌شناسی و...) از متخصصان مربوط یاری بگیرم که خوشبختانه با استقبال لازم روبه‌رو شدم و هریک از دوستان و استادان در زمینه‌ی دانش خود با خوشرویی کامل مرا یاری دادند. گرچه مدت زمان این مشورت‌ها و نیز نامساعدبودن شرایط جسمی‌ام و به‌ویژه فقدان الگوی مشخص در این زمینه موجب طولانی‌شدن کار شد.

کوشش شده‌است در حد امکان از توضیحات اضافی و خارج از موضوع در موارد مختلف پرهیز شود و مطالب به‌طریقی مطرح گردد که حاصل آن با موضوع کتاب در ارتباط باشد. در ضمن چون کلمه‌ی «موسیقی» به‌صورت عام به‌کار می‌رود و به موسیقیِ سازی و آوازی ــ هردو ــ اطلاق می‌شود، در نام‌گذاری این کتاب کلمه‌ی «آوازی» منظور شده‌است تا جهت آن کاملاً مشخص باشد.

نکته‌ی مهم دیگر این است که بخش‌هایی از این کتاب بیش‌تر جنبه‌ی آموزش شفاهی دارد و مکتوب‌کردن آن‌ها با مثال‌ها و تمهیدات دیگر ــ به‌طوری که اثرگذار باشد ــ بسیار مشکل است. امید است در این مورد توفیق نسبی حاصل شده‌باشد.

مخاطبان این کتاب بیش‌تر کسانی هستند که زبان آن‌ها فارسی است و سالی چند در موسیقی کار کرده‌اند و در مورد مبانی این هنر آگاهی لازم را دارند و مایل‌اند در زمینه‌ی تصنیف قطعات آوازی ــ بر روی شعر فارسی ــ اطلاعات لازم را به دست آورند. بی‌شک، این کتاب برای خوانندگان آواز، ترانه‌سرایان، شاعران آوازهای کودکان و دیگر علاقه‌مندان نیز می‌تواند مفید واقع شود؛ مشروط بر این که جوهر هنری آنان پشتوانه‌ی علاقه‌مندی‌شان در این زمینه قرار گیرد.

کوشش شده‌است قانونمندی‌های خاصی که برای پیوند شعر فارسی با موسیقی آوازی به

دست آمده‌است، همراه با مثال‌های لازم ارائه و در موارد ضروری برای ابداع نشانه‌ها از ساده‌ترین شکل استفاده شود.

با همه تلاشی که برای ثمربخش‌بودن این کتاب کرده‌ام، هرگز مدعی آن نیستم که کاری کامل و بی‌کم‌وکاست است. امید دارم که آیندگان، ناشناخته‌ها و ناگفته‌ها را در این زمینه بیابند و با عرضه‌ی آن‌ها بر گستره‌ی فرهنگ موسیقی کشور بیفزایند. به گفته‌ی دکتر خانلری: «این راهِ چندان آسانی نیست، زیرا هنوز کسی آن را تا پایان نپیموده که راهنمای ما باشد.»*

در پایان لازم می‌دانم از دوستان و استادان ارجمند: آقایان دکتر محمدرضا باطنی، دکتر علی‌محمد حق‌شناس (در زبان‌شناسی و...)، زنده‌یاد دکتر ضیاءالدین سجادی، خانم‌ها دکتر مهدخت معین، نسرین پرویزی، آقای ابراهیم صفائی (در ادبیات و مفاهیم لغوی کلمات) که مرا با محبت بسیار یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری کنم و نیز از همکاران گرامی خانم‌ها فاخره صبا، مهربانو توفیق، آقای فرهاد دهخدا و دیگر دوستان و همکارانی که در زمینه‌ی مسائل موسیقایی این کتاب مشورت‌هایی با آنان داشتم، صمیمانه تشکر می‌کنم. همچنین از خانم جمیله اعظمیان (در عروض) و دیگر کسانی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم زحماتی را تقبل کردند بسیار ممنونم؛ گرچه ممکن است در پاره‌ای موارد ــ به‌سبب نیازهای موسیقایی ــ با پوزش از آنان، نظرات‌شان اعمال نشده‌باشد.

از صمیمیت‌های خویشاوند گرامی خانم سیما شاپوریان که زحمت ویراستاری، آقای محمد افتخاری که ویراستاری فنی، آقای فرزاد زعیم که نت‌نویسی پرکارِ مثال‌ها، آقای حمید قربان‌جو که حروف‌نگاری، آقای کریم بختیارفر که حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی، هنرمند گرامی آقای مرتضی ممیز که طراحی جلد این کتاب را برعهده داشتند و همچنین آقای محمد موسوی مدیر محترم مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور که با سلیقه‌یی خاص کتاب را چاپ و منتشر کردند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

به گفته‌ی زنده‌یاد دکتر محمد معین:

«این کاری است که توانسته‌ایم، ولی آن نیست که خواسته‌ایم».

حسین دهلوی
تهران، دی‌ماه ۱۳۷۸

---

* . خانلری، پرویز. وزن شعر فارسی. چ چهارم. تهران، توس، ۱۳۶۱، ص ۶۸ .